

УДК 811.112.2'373.2'373.7:821.112.2-34

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-212-13>

ЗООНІМИ ТА ФІТОНІМИ В ОНОМАСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ НІМЕЦЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ КАЗОК

ZOONYMS AND PHYTONYMS IN THE ONOMASTIC SPACE OF GERMAN LITERARY FAIRY TALES

Волошук В. І.,

orcid.org/0000-0001-5101-0354*кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри іноземної філології та перекладу
Національного університету «Запорізька політехніка»*

Ономастикон займає одну з найважливіших ланок в архітектоніці казкового тексту. Він сприяє актуалізації всіх його потенційних властивостей, а також розумінню історико-філософського і соціокультурного змісту. Ономастикою називають науку, що вивчає власні імена всіх типів. За об'єктами дослідження ономастика поділяється на антропоніміку, топоніміку, етніоніміку, зооніміку та астроніміку. Об'єктом даного дослідження є зооніміка німецьких літературних казок.

У казках головними героями можуть бути як люди, так і тварини, вони завжди займають центральне положення в художньому творі. Тварини – це алегоричне зображення людських типів і характерів. Тому більшість зоонімів представлені реальними антропонімами або створені за антропоморфними моделями. Порівняльний аналіз семантичної структури зоонімів виявив ряд характеристик: зооніми пов'язані з конкретно-особистісними характеристиками, які кваліфікують особисті якісні ознаки людини – риси її характеру і зовнішні особливості. Герої-звірі в більшості випадків не мають ні імен, ні кличок. Вигадані зооніми також часто зустрічаються на сторінках фольклорних творів. Прикладом може слугувати осел-перевертень (нім. «*der Krautesel*»).

Окремо слід виділити такий вид онімів, як фітонім, тобто власну назву рослин, адже вона також досить часто є елементом німецьких літературних казок і несе в собі особливе значення. До фітонімів відносяться у німецьких казках як звичайні квіти: *лілея, троянда*; так і дерева: *дуб, верба, горіх*; і створені авторською фантазією. Приклад вигаданого фітоніма є трава Смачночих (*Niesmitlust*).

Також до категорії казкових зоонімів слід віднести таку ономастичну одиницю, як міфозоонім – власне ім'я тварини, яка фактично не існує, але людина представляє її реальною. Досить частотним міфозоонімом в німецьких казках є «дракон» (*der Drache*). На сторінках літературних творів птахи мають певне символічне значення, вони часто ідентифікуються з божествами, богами грому, вітру, керівниками природних стихій.

Отже образ тварини може вживатися для характеристики об'єкта (людини, предмета). Але не слід забувати про нескінченний і різноманітний світ казки, в якому кожен персонаж може постати перед читачем в поганому і хорошому світлі. Через розгляд казкових онімів можна виявити культурні особливості народу.

Ключові слова: ономастика, антропонім, зоонім, фітонім, міфозоонім, літературна казка.

The onomastikon is one of the most important links in the architectonics of a fairy tale text. It contributes to the actualization of all its potential properties, as well as to the understanding of historical, philosophical and socio-cultural content. Onomastics is the science that studies proper names of all types. According to the objects of study, onomastics is divided into anthroponyms, toponyms, ethnonyms, zoonyms and astrononyms. The object of this study is the zoonyms of German literary fairy tales.

In fairy tales, the main characters can be both humans and animals, and they always occupy a central position in a work of fiction. Animals are an allegorical representation of human types and characters. That is why most zoonyms are represented by real anthroponymy or are created on anthropomorphic models. A comparative analysis of the semantic structure of zoonyms has revealed a number of characteristics: zoonyms are associated with specific personal characteristics that qualify personal qualitative features of a person – his or her character traits and external features. In most cases, animal characters have neither names nor nicknames. Fictional zoonyms are also often found in fairy tales. An example is “*der Krautesel*”. A separate type of onomatopoeia is the phytonym, i.e. the proper name of a plant, because it is also quite often an element of German literary fairy tales and carries a special meaning.

In German fairy tales, phytonyms include both ordinary flowers (lily, rose) and trees (oak, willow, walnut), as well as those created by the author's imagination. An example of a fictional phytonym is the “Niesmitlust” herb.

The category of fairy-tale zoonyms also includes such an onomastic unit as myth zoonym – the proper name of an animal that does not actually exist, but a person imagines it to be real. A frequent myth zoonym in German fairy tales is “der Drache”. In literary works, birds have a certain symbolic meaning; they are often identified with deities, gods of thunder, wind, and rulers of natural elements.

Thus, the image of an animal can be used to characterize an object (person, object). However, we should not forget about the endless and diverse world of fairy tales, in which each character can appear to the reader in a bad and good light. Through the study of fairy tale onyms, one can reveal the cultural characteristics of a people.

Key words: onomastic, anthroponym, zoonym, phytonym, myth zoonym, literary fairy tale.

Постановка проблеми. Мова – це комплексна комунікативна система, яка складається з багатьох частин, кожна з котрих відіграє свою власну функцію. Оніми – це органічна частина словникового складу кожної мови. Ономастикон доповнюється з кожним роком, з’являються нові оніми. Одні імена та назви замінюють іншими. Сьогодні існує багато дослідників, які звертаються до проблем ономастики, публікуються словники та книжки. Оніми зустрічаються майже у всіх творах різних епох. Вивчаючи образи тварин саме в казках, можна виявити, які якості людини цінуються у народі найбільше, які вчинки характеризуються як негативні або позитивні, і, нарешті, які асоціації закріпилися за тим чи іншим зоонімом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування ономастики як самостійної наукової дисципліни про власні імена активізувалося в другій половині ХХ століття. Були намічені основні закономірності історії розвитку і функціонування власних імен, обґрунтовані засади їх класифікації, визначена роль мовних і соціальних факторів при формуванні ономастичної системи, уточнені методи ономастичних досліджень. Ономастика є одним із розділів лексикології, хоч останнім часом робляться спроби розглядати її як окрему галузь мовознавчої науки [1, с. 110]. Ономастика являє собою дуже цінний розділ сучасного мовознавства, комплексну наукову лінгвістичну дисципліну, оснащену своїм термінологічним апаратом, своїм колом проблем, історією дослідження і власними методами дослідження.

Великий внесок у розвиток ономастичних, а отже і загальномовних проблем внесли і вносять лінгвісти ФРН. Однією з фундаментальних західнонімецьких праць з ономастики є монографія В. Зайбіке [2], присвячена особистим іменам, де, по суті, висвітлюються всі аспекти німецької антропонімії – термінологічний, історичний (ім'я як відображення історії та культури німецького народу), соціологічний і, тісно пов'язані з ним, стилістичний і географічний аспекти (використання і нормативність імен в різних соціумах і територіях, їх суспільна оцінка), логічний (значення власних імен, їх апеллятивізація), а також специфічні ономастичні питання (фонетика, морфологія, словотвір).

В українській філології розвитку літературної ономастики сприяли роботи Ю. Браїлко, Л. Белей, Л. Голуб, В. Калінкін та інші [3–5]. Великий внесок внесли дослідження Карпенко О. присвячені не лише літературній, але й когнітивній ономастиці. В пригоді багатьом дослідникам став «Словник української ономастичної термінології», укладений Д. Бучко [6].

Метою статті є функціональне навантаження одного з видів онімів (зоонімів та фітонімів), які чи не найяскравіше розкриваються саме в казковому просторі, виявити їх семантичне наповнення, що інтерпретується з урахуванням їх контекстуального вживання й шляхом звернення до позатекстової інформації, вибір якої обумовлений жанровими особливостями казки. Матеріалом стали реальні та авторські зооніми та фітоніми літературних німецьких казок братів Грімм, Е. Т. А. Гофмана та В. Гауфа.

Виклад основного матеріалу. За Ю. О. Карпенком ономастика – це розділ мовознавства, який досліджує власні назви, їхню сутність, специфіку, будову, групування, закономірності функціонування, їхнє походження та розвиток [7, с. 13].

Складність і різноманіття об'єкта ономастики (власного імені) багато в чому обумовлює її міждисциплінарний характер. Вона має два основні вектори досліджень – лінгвістичний і істо-

ричний, однак результати ономастичних досліджень використовуються також в етнографії, археології, картографії, логіці і багатьох інших науках. Всі власні імена, якими користується конкретний народ, створюють його ономастичний простір.

За напрямками дослідження ономастику слід розділяти на теоретичну, описову, історичну, прикладну, та ономастику поетичну, а за об'єктами дослідження на:

1. топоніміку – вивчає власні імена географічних об'єктів, наявність яких зумовлює поділ топоніміки на: ойконіміку (населені пункти); гідрохіміку (водні об'єкти); ороніміку (гори та інші об'єкти рельєфу);

2. антропоніміку – досліджує власні імена людей;

3. етніоніміку – вивчає етнічні назви, тобто назви народів, племен;

4. зооніміку – займається власними іменами (кличками) тварин;

5. астроніміку – вивчає назви небесних тіл космічних об'єктів тощо [8, с. 437].

При цьому слід мати на увазі, що за кожним з розділів ономастики закріпилася термінологічна тріада на зразок: антропонім – особова назва, антропонімія – певна сукупність імен особових, антропоніміка – їх наукове дослідження [8, с. 437]. Зростаючий інтерес до вивчення власних імен у художніх текстах пояснюється розширенням досліджень у сфері загальної та приватної поетики, стилістики, мови художньої літератури, лінгвістики тексту. Проблема вивчення власних імен у художніх текстах актуалізувалася і стала розумітися ширше і глибше прикладних задач.

Але, безсумнівно, більше досліджувалися саме антропоніми. В художній літературі лише зрідка увагу привертають зооніми та фітоніми, які стали предметом цієї статті. Але літературна казка відрізняється від будь-якого іншого виду літературного тексту. Тут оніми відіграють одну з провідних ролей. Адже власне ім'я чи клас тварин часто стають характеристикою казкового персонажу.

Зооніми в різних лінгвокультурах вміщують різні людські якості, що свідчить про індивідуальність образного мислення конкретного народу. Вивчаючи образи тварин, можна виявити, які якості людини цінуються у народі найбільше, які вчинки характеризуються як негативні або позитивні, і, нарешті, які асоціації закріпилися за тим чи іншим зоонімом.

Під зоонімом розуміють «лексико-семантичний варіант слова, який виступає в якості родової назви тварини, й метафоричного іменування при аналізі лексики з погляду характеристики людини» [9, с. 164].

Практично кожен зоонім володіє двома рівнями значень, тісно пов'язаних між собою. Перше значення може бути умовно названо «буденним» – це іменування тієї або іншої тварини, друге – «міфологічним», воно знаходить відображення в традиційній народній культурі, у фольклорних текстах. На підставі цих двох рівнів формується стереотипне значення або стереотипний образ, який і актуалізується при використанні зоонімів.

Чимало зоонімів, спрямованих на алегоричне позначення людини, є продуктом фольклорних традицій і, відповідно, знаходять відображення в літературних казках. Порівняльне вивчення казок різних культур дозволяє виявити загальні і різні закономірності розвитку представників різних країн, їх особливе бачення світу, морально-етичні установки і особливості побуту.

Але окрім власне зоонімів, в залежності від теми нашого дослідження, вважаємо доречним віднести до цієї групи онімів такі підвиди міфонімів, як: міфозоонім – власне ім'я тварини, яка фактично не існує, але людина представляє її реальною; міфофітонім – власне ім'я рослини, яка фактично не існує, але людина представляє її реальною [цит за 10, с. 30].

У казках головними героями можуть бути як люди, так і тварини, вони завжди займають центральне положення в художньому творі внаслідок їх абсолютної антропоцентричності. Це обумовлює і шлях інтерпретації художнього тексту, в основі якого завжди лежить антропоцентричний підхід.

Часто автор використовує зооморфні образи для додання зооморфної характеристики людині. Зооніми є особливими одиницями тексту і відносяться до числа тих його складових, національно-культурна обумовленість семантики яких виражена особливо яскраво.

Порівняльний аналіз семантичної структури зоонімів виявив ряд характеристик: зооніми пов'язані з конкретно-особистісними характеристиками, які кваліфікують особисті якісні ознаки людини – риси її характеру і зовнішні особливості. Це свідчить про їх кваліфікативні функції. Образно-асоціативний комплекс зоонімів цього розряду розгорнутий, оскільки в більшості випадків образи, що лежать в основі цих лексичних одиниць, легко пояснити.

Образно-асоціативний комплекс казкових зоонімів ослаблений, так як має відношення до узагальнених проявів властивостей особи, що вказує на його професійну, соціально-групову та національну приналежність, що не пов'язано з емоційністю. Основним складовим компонентом конотативного змісту цих зоонімів є функціонально-стилістична характеристика.

Герой-звірі в німецьких літературних казках в більшості випадків не мають ні імен, ні кличок: *der Esel* «віслик», *der Hund* «собака», *der Hahn* «півень», *die Schlange* «змія» та інші. Специфіка вживання власних назв особливо наглядно проявляється в тих випадках, коли немає явної формальної відмінності між власними і загальними іменами. Якщо і присутні клички то вони, як правило, безпосередньо асоціюються з даною твариною (*лис-рудий, кінь-вороний, собака з промовистим ім'ям «Fassan»* – від дієслова *fassen* – хапати).

Зооморфний образ кішки в різних культурах представляється по-різному. Кішка асоціюється з добротою і ласкою в українській культурі. Зовсім протилежне можна побачити в німецькій казці «*Katze und Maus in Gesellschaft*» [11, с. 35], кішка постає як улеслива і хитра тварина. Вовк постає в різних культурах однаково, вічно голодний, дурний і жадібний («*Der Wolf und die sieben jungen Geißlein*») [11, с. 77]. У багатьох казках за допомогою вигадки, виставляються такі загальнолюдські вади, як лінь, жадібність, заздрість, скупість, втілені в образах тварин. Так, в німецьких казках заєць – гордовитий, кіт – хитрий і спритний, миша – довірлива і добра, а їжак – розумний, азартний і спритний. У казці «*Katze und Maus in Gesellschaft*» кіт таємно з'їдає горщик з маслом, хитро обводячи мишу навколо пальця. Зрештою, він з'їдає і мишу, яка дізнається про підступний обман товариша [11, с. 35]. Отже розрив між «найближчим» і «подалішим» значеннями зооніму, коли він вживається для іменування (екстенсійно), навряд чи може бути значним, але зовсім інша картина в тому випадку, коли це ім'я виступає інтенсійно (конотативно), тобто вживається для характеристики. При інтенсійному вживанні двостороннього імені людина, що оповідає орієнтується не на власне уявлення, а на загальнонаціональний інваріант.

Прикладом вигаданого зооніма може стати такий персонаж, як осел-перевертень (салатний осел) (нім. «*der Krautesel*») однойменної казки братів Грімм [12, с. 580]. Значення власної назви можна легко пояснити, лише переклавши два її компонента. «*das Kraut*» – «зелень, трава», та «*der Esel*» – «осел». Адже за змістом казки головний персонаж перетворився на осла саме після того, як з'їв листя салату. Отже, на українській мові зоонім зберіг своє оригінальне значення.

В казці «Лускунчик і Мишачий король» (нім. «*Nußknacker und Mausekönig*») Е. Т. А. Гофмана одного з головних героїв звать Мишачий король (нім. *Mausekönig*) [13]. Власна назва перекладена лінгвістами за допомогою підбору лексичного еквівалента, тобто є ідентичною. Миша в німецькій культурі з часів середньовіччя є символом злої, руйнівної діяльності, вважалося, що миші знаходяться в тісному зв'язку з відьмами і чаклунами. Таким чином, Мишачий король – Лускунчик утворюють пару протилежностей – «зло-добро».

Також не слід забувати про таку ономастичну одиницю, як міфозоонім. Утворені фантазією автора чи як правило взяті з народних сказань, вони слугують прикрасами, допомагають ідентифікувати стиль та жанр, а також є невичерпним джерелом пізнання культури та звичаїв народу.

Досить частотним міфозоонімом в німецьких казках є «дракон» (*der Drache*). Ця лексична одиниця передається на українську мову за допомогою підбору словникового відповідника. Дракон – крилатий (летючий) змій, міфічна істота, представлена у вигляді сполучення елементів різних тварин; голови (часто декількох голів) і тулуба плазуна (змії, ящера) і крил птаха. Згідно німецької міфології, це хтонічні чудовиська, постійно воюючі з Богами. Дракон поєднує в собі образи різних тварин (змій і птах) і є універсальним міфологічним образом. У казках дракони мають величезну силу, охороняють щось важливе (скарби або молоду дівчину). Прикладом цьому може слугувати персонаж у казці братів Грімм «Диявол і його бабуса» («*Der Teufel und seine Großmutter*») [12, с. 593]. Тут міфологічний дракон символізує собою випробування, яке потрібно пройти, щоб отримати скарб.

На сторінках літературних творів птахи мають певне символічне значення, вони часто ідентифікуються з солярними божествами, богами грому, вітру, керівниками природних стихій. Іноді птиці виступають в ролі «вторинного» деміурга або як помічники людини. У багатьох міфах і легендах вони вважаються розумними союзниками і порадиниками людей, культурними героями, як у казці «Золотий птах» (нім. «*Der goldene Vogel*») братів Грімм [11, с. 175]. Для передачі цього зооніма на українську мову, велика кількість перекладачів використовують лексичний словниковий еквівалент. Але цікавим є той факт, що деякі перекладачі відображали цей зоонім українською мовою саме «жар-птиця», завдяки її зовнішнім характеристикам.

Окремо слід виділити в казках такий вид онімів, як фітонім, тобто власну назву рослин, адже вона також досить часто є елементом німецьких літературних казок і несе в собі особливе значення. До фітонімів відносяться у німецьких казках як звичайні квіти : *лілея*, *троянда*; так і дерева: *дуб*, *верба*, *горіх*. Рідше і як правило в якості фантазій автора використовуються трави та плоди.

Яскравим авторським утворенням за допомогою елементів літературної мови можуть слугувати такі фітоніми, як трава Смачночих (*Niesmitlust* – чхай з задоволенням) та трава Шлунковтіха (*Magentrost*). В основі перекладу цих фітонімів В. Гауфа на сторінках казки «Карлик Ніс» (нім. «*Der Zwerg Nase*») [14, с. 170].

У казці «Білосніжка» (нім. «*Schneewittchen*») – казка братів Грімм [11, с. 326] використовується фітонім *чорне (ебенове) дерево*. Згідно з сюжетом казки, в один зимовий сніжний день королева сидить і шиє у вікна з рамою з чорного дерева (*das Ebenholz*). Випадково вона коле голкою палець, упускає три краплі крові і думає про те, що хотіла б народити дитинку, білу як сніг, рум'яну як кров і чорняву як чорне дерево. Адже саме ця рослина має власну символіку. Чорне дерево дійсно оточене містичним ореолом. Вирізані з нього фігурки служили оберегом і в той же час використовувалися в чорній магії. Тому при перекладі цього фітоніму є сенс не замінювати цю лексичну одиницю, а використовувати словниковий еквівалент.

Також слід згадати сюжет відомої казки братів Грімм «Діва Малейн» (нім. «*Jungfrau Maleen*») [11, с. 403]. Навіть на сторінках цієї казки присутній фітонім, що несе в собі дещо метафоричне значення. Цією власною назвою є кропива (*der Brennesselbusch*). Ця рослина врятувала життя героїням, і доказом чудодійного впливу кропиви є її символічне значення. У народній культурі вона грає роль оберега і відгінного засобу; разом з тим наділяється символікою родючості. Щодо передачі цієї лексичної одиниці, то фітонім «*der Brennesselbusch*» перекладається як «кущ кропиви». Але в українському перекладі казки, лексема «кущ» опущена, тобто йде скорочення фітоніму, що не важливе для сюжету казки.

Висновки. Аналіз фольклорних текстів дозволяє виявити міфологічні уявлення народу, виявити елементи дохристиянської культури і їх зв'язок з більш пізніми християнськими уявленнями про світ. Таким чином, зооніми (один з найменш досліджених класів онімів) мають універсальне значення у символічній системі німецької казки. Кожний клас тварин має свій специфічний діапазон значень і функцій: кішка хитра та небезпечна, вовк жадібний і дурний, осел наївний тощо. Але при цьому кожен персонаж має свою специфічну характеристику, свій

вигляд, свої певні якості. Образ тварини може вживатися для характеристики об'єкта (людини, предмета). Але не слід забувати про нескінченний і різноманітний світ казки, в якому кожен персонаж може постати перед читачем в поганому і хорошому світлі. Адже світ казки сповнений вимислу і невичерпної фантазії. Ця фантазія створює міфічних персонажів таких як дракон або жар-птиця.

Найменш представлений в літературних текстах клас онімів – фітоніми, також відіграють в казці велику роль. В незалежності чи йдеться про реально існуючі рослини (квіти, дерева, кущі) чи про створені авторською фантазією чарівні рослини вони можуть допомагати казковим героям або навпаки наводити морок і хвороби. Отже часто є самостійними персонажами казки.

Щодо передачі розглянутих зоонімів українською мовою, то треба зазначити, що частіше за все вони перекладаються за допомогою підбору лексичного еквівалента, або ж транскрибуванням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: короткий нарис. К. : Вища школа, 2006. 143 с.
2. Seibicke W. Die Personennamen im Deutschen. Berlin : Walter de Gruyter, 1982. 227 S.
3. Белей Л. О. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX – XX ст. Ужгород : Патент, 1995. 212 с.
4. Голуб Л. Теоретичні засади дослідження поетичного ономастикону. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2013. Вип. 6 (3). С. 42–49.
5. Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. К., 2000. 24 с.
6. Бучко Д. Г. Словник української ономастичної термінології. Харків : Ранок-НТ, 2012. 256 с.
7. Карпенко О. Ю. Когнітивна ономастика. *Інтегральна теорія англомовної комунікації*: монографія. Одеса : Одеська міська друкарня (КП ОМД), 2015. С. 13–64.
8. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 752 с.
9. Манакин В. М. Мова і міжкультурна комунікація. К.: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.
10. Торчинський М. Основи денотатно-номінативного групування онімної лексики. *Вісник Прикарпатського університету*. 2011. Вип. 29–31. С. 27–31.
11. Brüder Grimm. Märchen : Gebundene Ausgabe. Stuttgart : Thienemann Verlag, 2010. 432 S.
12. Brüder Grimm. Kinder- und Hausmärchen : Gebundene Ausgabe. Frankfurt am Main : FISCHER Taschenbuch, 2008. 800 S.
13. Hoffmann E. T. A. Nussknacker und Mausekönig : Gebundene Ausgabe. – Köln : Anaconda, 2011. 96 S.
14. Hauff W. Hauffs Märchen. Vollständige Ausgabe. Köln : Anaconda Verlag, 2012. 608 S.